

далекосяжні перспективи для московської політики як на заході так і на півдні. Але, як не дивно, цей процес привів до нової і, здавалось, остаточної кризи даної ідеї. Пов'язано це було з відродженням української держави і створенням нової політичної і церковно-ідеологічної ситуації на сході Європи. Справді, на терені старої київської Руської держави, на землях, де Православна церква канонічно залежала від ІІ Риму, а уніатська Церква – й від І Риму, з'явилась нова міцна своєю київською церковною й державно-національною традицією, своїм національно-визвольним рухом і могутньою мілітарною силою держава не тільки християнська, а й православна, володар якої міг навіть погрожувати московським послам війною. Ця держава – держава гетьмана Б. Хмельницького - в церковному відношенні була під зверхністю Константинопольського патріархату – ІІ Риму. Така ситуація була абсолютно неприйнятна для Москви, вона підривала всі основи, як ідейні так і генеалогічні, офіційної національної московської доктрини. Це добре розуміли провідні кола грецького духовенства, які активно підтримували Богдана Хмельницького проти Москви. Тільки поразка під Берестечком, Переяславська угода 1654 року й згодом підкорення української церкви московському патріарху забезпечили монополію ІІІ Риму на сході Європи.

Висновки. Отже, короткий огляд публікацій українських істориків в еміграції з проблем теорії ІІІ Риму, актуальність якої і в наш час не викликає сумніву, дозволяє оцінити їх, як значне явище в історії української політичної думки. Звичайно, масштабність проблеми теорії ІІІ Риму, її глобальність не дозволила авторам висвітлити всі питання у невеликих за обсягом наукових працях. Але актуалізація проблеми професорами Крупницьким, Мірчуком, Оглоблиним, розробка окремих її аспектів заслуговує на увагу сучасних істориків та політологів, вимагає подальшого її вивчення, особливо в наш час. Адже ця теорія по суті покладена в основу проекту «Русского Мира», практична реалізація якого означає створення новітньої російської імперії і становить пряму загрозу існуванню молодій українській державі.

Література

1. *Енциклопедія українознавства. У 10-х томах. / Головний редактор Володимир Кубійович. — Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1954—1989.*
2. *Крупницький Б. Теорія ІІІ Риму і шляхи російської історіографії. - Мюнхен, 1952.*
3. *Мірчук І. Історично-ідеологічні основи теорії ІІІ Риму. - Мюнхен, 1952.*
4. *Оглоблин О. Московська теорія ІІІ Риму в XVI—XVII ст. - Мюнхен, 1951.*
5. *Полонська-Василенко Н. Теорія ІІІ Риму в Росії протягом XVIII та XIX ст. - Мюнхен, 1952.*

УДК(930.253:94)(477+470+436)

ПРОЦЕСИ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ПОЛОНЕНИХ ОФІЦЕРІВ-УКРАЇНЦІВ В АВСТРО-УГОРЩИНІ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Ігор Срібняк,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії
Київського університету імені Бориса Грінченка

У статті аналізуються деякі аспекти національно-патріотичної діяльності полонених офіцерів-українців у таборах Австро-Угорщини у 1917 – на початку 1918 р. Особлива увага приділяється антиукраїнським акціям російських чорносотенців та малоросів, які мали на меті перешкодити розвиткові національного руху.

Ключові слова: табір, полонені офіцери-українці, український гурток, чорносотенці.

This article examines some aspects of national-patriotic officers of Ukrainian prisoners in the camps of Austria-Hungary in 1917 – in early 1918. Particular attention is paid to the Russian anti-Ukrainian actions and Little Black Hundreds that were intended to prevent the development of the national movement.

Keywords: camp, prisoners Ukrainian officers, Ukrainian group, the Black Hundreds.

Окреслена дослідницька проблема є практично повністю недослідженою в українській та зарубіжній історіографії. Існує лише кілька публікацій, в яких побіжно розглядаються окремі сюжети з історії функціонування українських табірних громад в Терезієнштадті[2; 5], діяльності офіцерів-українців у таборі Фрайштадт[1], національних гуртків у Йозефштадті[3; 4] та Кляйнмюнхені[6]. Дана стаття майже винятково ґрунтується на архівних джерелах, опрацьованих автором у ЦДАГО України[7] та проливає додаткове світло на процеси, які відбувались у середовищі полонених офіцерів російської армії у 1917 – на початку 1918 рр.

Одним з наслідків військових невдач царської армії на фронтах Першої світової війни було те, що в німецькому та австрійському полоні опинилися десятки і сотні тисяч полонених з її складу. Для їх утримання на теренах цих країн була створена розгалужена система таборів – для солдатів і окремо для офіцерів. Останнім були забезпечені досить прийнятні умови перебування та харчування, а також внутрішнє самоуправління. Така ситуація сприяла консервації світоглядних поглядів та ціннісних орієнтацій у полонених офіцерів, відтак спроби їх національної сепарації, які з плином часу почали застосовуватись військовим командуванням центральних держав, довгий час не мали бажаних для них наслідків.

Внаслідок цього у 1915-1916 рр. до української справи наважувались приєднуватись лише окремі офіцери – українці за походженням і переконаннями. Майже завжди вони потрапляли під шалений психологічний тиск та моральний осуд з боку російських шовіністів та малоросів, які сприймали їх вибір як виклик їх світоглядним цінностям. Їх подальше перебування у таборі перетворювалося на справжнє «пекало», бо таборовий загал вдавався до всіх можливих форм їх цькування – у переважній більшості випадків офіцерські збори вдавались до ухвалення рішень про їх цілковиту ізоляцію (бойкот), забороняючи всім таборянам не тільки спілкуватись з ними, але навіть й вітатись. Очевидно, що мало хто з цих офіцерів-сміливців, які не побоялись кинути виклик системі, міг витримати випробування мовчанням, більшість з них подавали рапорти про переведення до інших таборів.

Але з поваленням царату ситуація в таборах змінилась – один з головніших стовпів російського шовінізму (самодержавство) був зруйнований, і відповідно, не стало жупелу, який піднімала на щит чорносотенці. Важливим було й те, що зречення Ніколая II звільнило офіцерів від необхідності зберігати вірність присязі – обставина, яка відстрашувала від української справи багатьох українців, які в душі симпатизували українству. Внаслідок цього український рух у таборах полонених офіцерів поступово активізується, чим слід було завдячувати Союзу визволення України, який вже з 1915 р. працював у середовищі офіцерів-українців та заклав підвалини національному культурно-освітньому рухові у таборах. З цією метою здійснювалось їх анкетування, до таборів надсилалась українська періодика та література (у тому випадку, коли хтось з офіцерів виявляв виразне бажання її отримувати), до таких таборів могли приїхати емісари СВУ для бесід з полоненими. У 1917 р. все більше і більше офіцерів-українців починали розуміти причетність Росії, а після більшовицького перевороту процес національного освідомлення офіцерських таборах набув нових потужних обертів. Щоправда, більшість офіцерів-українців продовжувала вагаться зробити свій політичний та національний вибір, бо надто тривалим був процес їх русифікації, який не припинявся жодної хвилини в лавах царської (російської) армії. Тим не менш у багатьох офіцерських таборах Австро-Угорщини почали виникати українські гуртки і громади, члени яких облаштовували «малоросійські» бібліотеки, передплачували українські газети і журнали, влаштовували дискусії на національні теми, і все частіше заявляли про свою українськість та симпатії до національного визвольного руху в Україні.

Початки національного освідомлення офіцерів-українців були дуже складними – досить показово у цьому відношенні виглядала ситуація в таборі Ештергом (Esztergom), в якому першим в обороні української справи виступив офіцер-українець Гладкий ще у травні 1916 р. Він «відважився одверто заговорити про українство і поширити (інформацію про українську справу – авт.) поміж солдат і офіцерів» у згаданому таборі, але таборовий загал сприйняв це як зраду. Позиція Гладкого стала предметом обговорення на офіцерському суді честі, після якого його прізвище внесли до т.зв. «чорної книги» та оголосили бойкот. Зрештою його було переведено до іншого табору, бо він опинився в цілковитій ізоляції серед російських чорносотенців та слабкодушких малоросів [7, арк.16зв.-17]. Після переведення до іншого табору прапорщика Гладкого жоден з інших офіцерів-українців тривалий час не наважувався заявляти про свою українськість (очевидно пам'ятаючи про влаштовану великоросами травлю Гладкого). До табору Esztergom регулярно надходив «Вістник СВУ», який так само регулярно знищувався таборовим бібліотекарем-чорносотенцем, так що навіть ті солдати-українці, які його передплачували, не мали можливості його відчитувати. В грудні 1916 р. до табору прибув підпоручик Пархотюк, який дізнавшись про такі перепони в отриманні української періодики, почав самостійно отримувати «Вістник» безпосередньо у поштаря. У лютому до цього табору були переведені ще два офіцери-українці, які й утворили разом з прапорщиком Пархотюком український гурток, та почали проводити з солдатами бесіди патріотичного змісту [7, арк.17-17зв.]. Чорносотенці відразу ж оголосили цю трійцю «ізмінниками», їх підтримала переважна більшість «малоросів», які «всіма силами своєї скаліченої душі» намагались їх «опоганити перед своїми приятелями москалями і одночасно з тим переконати москалів, що свідомі українці є «виродками нації, котрі не мають нічого спільного з народом, а служать тільки австрійському урядові». Тим не менш оголосити бойкот згадуваній трійці вони вже не наважились: українці готові були відмовитись від спілкування із загалом, бо їх було троє. Натомість великороси заснували в таборі школу грамоти для солдат, намагаючись в такий спосіб ефективніше впливати на свідомість вояцтва та мінімізувати вплив українських визвольних ідей. Тільки після Лютневої революції дехто з офіцерів почав прихильніше ставитись до української справи, і завдяки цьому український гурток поступово збільшився до 20 осіб (хоча рівень їх національної свідомості був дуже різний) [7, арк.19].

Переважна більшість українців з походженням так і не наважились відкрито заявити про свою готовність приєднатись до українства, бо і після повалення царату в таборі не припинялась російська шовіністична істерія. Визнати себе українцем одночасно вимагало розірвання стосунків з переважною більшістю таборового загалу, а серед «малоросів» мало хто мав мужність піти на такий радикальний крок. Підписання ж мирної угоди УНР з державами Почв'їрного союзу взагалі викликало з боку росіян страшне незадоволення, чорносотенці «навіть згромадили маніфестацію й ходили по коридорах з вигуками «Бей хавлов». Взагалі атмосфера була дуже тяжка. Всюди без жодних церемоній просто у вічі лаяли самою артистичною московською лайкою» [7, арк.19].

Але ситуація дуже істотно змінилась після того, як комендант табору звернувся до старшого офіцера з проханням укласти списки тих офіцерів, хто походив з України. Перспектива потрапити додому шляхом зголошення до українського війська спонукала значну частину офіцерів з малоросійськими переконаннями і навіть декого з чорносотенців позірне приховати свою відразу до усього українського, і вписатись до цих списків. Бажання вирватись з полону перемагало будь-які антипатії, а крім того ця частина полонених і не думала служити Україні, а розраховувала в такий

спосіб дістатись Росії. Тому з 167 офіцерів, які перебували в таборі Ештергом, 110 осіб подали свої прізвища до цих списків, мотивуючи це тим, що їх полки до війни дислокувались в Україні. Тільки втручання у процес укладання списків підпоручика Пархотюка дозволило виключити з них непевних людей, після чого в ньому фігурувало вже 67 офіцерів, які походили з України.

Підпоручик Пархотюк попереджав, що і до цього списку могли потрапити випадкові особи, які не мали стійких національних переконань. Аналізуючи політичні погляди полонених офіцерів-українців він, зокрема, у своєму черговому листі до СВУ від 26 березня 1918 р. зазначав: «наше офіцерство зовсім здеморалізоване і переповнене ідеями московської централізації. В ньому нема національної ідеї і національної гідності, воно не може воскресити наші національні традиції». Разом з тим, він наполягав на тому, що в його середовищі «дуже багато й доброго елементу». І хоча такі офіцери є «в зникаючій меншості, але [їх] треба знайти і відділити від змосковщеної та здеморалізованої частини»[7, арк.63зв.]. Проте рішучості та послідовності підпоручика Пархотюка бракувало багатьом офіцерам-українцям, переважна їх більшість, власне, «пливла за течією» і наважувалась на рішучі дії лише після доленосних політичних подій в Україні.

Процес національного самовизначення старшин-українців захопив й інші офіцерські табори. Так, зокрема, у таборі військовополонених офіцерів російської армії в Райхенбергу (Чехія) влітку 1917 р. було створено українське земляцтво «Громада полонених офіцерів у Райхенбергу», яке нараховувало 30 членів. Всією діяльністю земляцтва керувала управа (голова – І.Горак, секретар – А.Шпоновський), що була обрана членами Громади. Товариство мало власну читальню й бібліотеку (що були створені дякуючи допомозі СВУ), кілька разів на тиждень влаштувало історико-літературні виклади та читання. Попри відсутність нот для співу та музичних інструментів, Громада готувала театральні вистави[8, с.79]. Завдяки цій культурно-освідмлюючій роботі в березні 1918 р. до складу української армії зголосилось 22 офіцери (серед них і підполковник Ф.Маурер) та три солдати, про що голова Громади повідомляв своїм листом Президію СВУ[7, арк.33-34].

Архівні документи містять згаду про існування українського гуртку в таборі Мархтренк (Верхня Австрія), при якому діяла чимала книгозбірня (сюди надходили різні українські часописи, у т.ч. «Вістник політики, літератури та життя»). Після від'їзду голови гуртка М.Чирби до табору Терезієнштадт група офіцерів звернулася за підтримкою безпосередньо до голови таборового «уряду» Фрайштадту І.Мороза. Так, зокрема офіцери Горшковський, Максай, Демідов з Мархтренку 11 березня 1918 р. просили допомогти з переведенням до українського табору, бо їх колеги вже виїхали до Володимира-Волинського, а вони з незрозумілих причин продовжували залишатись у ворожому оточенні[7, арк.31, 48].

Особливо почастишали звернення офіцерів-українців до СВУ в березні 1918 р., коли таборами розійшлись вістка про виїзд з Йозефштадту до Володимира-Волинського кількох партій українських старшин для формування «Сірожупанної» дивізії. Так, зокрема, полонені офіцери-українці (штабс-капітан М.Лисий, підпоручик В.Тарновський, прапорщики К.Кравченко, О.Леонтович і І.Скучар-Скворовський) з табору Варосзалонак (Varoszalónak) з Угорщини також висловили своє бажання «стати в ряди оборонців Рідного краю» (лист до СВУ від 5 березня 1918 р.) та бути переведеними до Фрайштадту[7, арк.6, 11-12]. Аналогічне бажання висловили ще 10 офіцерів-українців, проте останні вже ранком наступного дня через «смішки, лайки» і звинувачення у «зраді слов'янській ідеї, війні проти братів» відмовились від підтримки українства[7, арк.43-43зв.].

Висновки. Отже, під впливом українських національно-визвольних ідей та державотворчих процесів в Україні відбувалась поступова руйнація чорносотенної ідеології в свідомості полонених офіцерів-великоросів, разом з тим тривав демонтаж малоросійськості в світоглядних уявленнях частини офіцерів-українців, перетворювало їх на патріотів-самостійників, які ясно усвідомлювали свої завдання у справі захисту та розбудови української державності. Шальки терезів у протистоянні між російським чорносотенним мракобіссям і українською визвольною ідеєю почали схилатись на бік останньої. Завдяки цьому навесні 1918 р. стало можливим розпочати формування частин і з'єднань Армії УНР на окупованих центральними державами українських землях.

Література

1. Дубрівний П. Товариство «Січ» ім. гетьмана Петра Дорошенка у таборі Фрайштадт [текст] / П.Дубрівний // Союз визволення України у Відні (1914-1918). – Нью-Йорк, 1979. – С. 72 - 83.
2. Прохода В. Вплив «Фрайштадської Республіки» і СВУ на українську чинність у старшинських таборах у Терезіні та Йозефові [текст] / В.Прохода // Союз визволення України (1914-1918) у Відні. – Нью-Йорк, 1979. – С.51-56
3. Срібняк І. Діяльність Союзу визволення України серед полонених офіцерів російської армії в Австро-Угорщині (1914-1918 рр.) [текст] / І.Срібняк // Сурмач. – Лондон, 1997. – Ч.1-4. – С.45 - 53.
4. Срібняк І.В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). [текст] / І. В. Срібняк. – К., 1999. – 296 с.
5. Срібняк І.В. Український гурток у таборі полонених офіцерів російської армії Терезієнштадт в Австро-Угорщині (1916 – червень 1917 рр.) [текст] / І.В.Срібняк // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2011. – Т.12. – С.42 - 45.
6. Срібняк І.В. Табір полонених українських офіцерів у Кляйнмюнхені (Австро-Угорщина) навесні 1918 року [збірник наукових праць] / І.В.Срібняк // Київські історичні студії. – К., 2015. – № 1. – С.21 - 25.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф.269, оп.1, спр.167.
8. Українське земляцтво «Громада полонених офіцерів у Райхенбергу» (Чехи) [текст] // Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – 9 лютого. – Ч.5/6. – С. 79.